

Vastaväittäjän lausunto Aila Viholaisen väitöskirjasta “Katseita keskiaikaisiin kuviin — Uskomaansaattamista, kuvittelua ja tutkimusta”

Johan Bastubacka
Helsingin yliopisto

Maisteri Aila Viholainen on valmistanut artikkeliväitöskirjan, jossa hän ilmaisee tavoitteekseen luoda katseita keskiaikaisiin kuviin sekä tarkastella niitä katseita, joita keskiaikaisiin kuviin on luotu. Aikalaiskatseet sekä myöhemmät tulkitsevat ja tutkivat katseet ovat työssä tarkastelun kohteena. Viholaisen artikkeliväitöskirja luotaa näin keskiaikaista kuvamateriaalia ja kyseisen materiaalin ymmärtämisen ja tulkinnan kysymyksiä. Marginaalissa ollutta nostetaan tutkijan tarkastelevan katseen kohteeksi. Katsominen, katse, visuaalisuus ja materiaalisuus ovat hänen tutkimuksensa ytimessä, ja tarkastelu ulottuu koskettelemaan myös niitä ehtoja, joita aineisto ja aika asettavat tutkimukselle.

Viholaisen esittämä neljän tutkimusartikkelin ja niiden löydöksiä ja ajatuksia kokoavan johdanto-osan muodostama kokonaisuus vie lukijan tutkijan vaeltavaa katsetta seurailleen tarkastelemaan ensiksi suitsimalla pienennettyä pahaa – joitakin himokkaita kuvallisia aiheita ja motiiveja keskiajalta, sitten Vellamon kanssa ongelle – eli kuinka merenneitoa kansalliseksi kuvitellaan 1900-luvun alkupuolen Suomessa, sen jälkeen tarkastelemaan viime aikojen murrosta keskiajan kuvatutkimuksessa sekä lopulta Hattulan Pyhän Ristin kirkossa pohtimaan kuvittelemaalla luotua – keskiaikaista kuvamaailmaa, uskomaansaattamista ja merenneitoa.

Ajallinen kaari ja jännite on siis melkoinen, kun katse vaeltaa keskiajan Euroopasta kansallisromantiikan Suomeen ja jälleen keskiajan Hämeeseen. Viholaisen tutkimus luotaa näin keskiaikaisen visuaalisuuden tulkintoja ja marginaaleja. Mutta ovatko kyseessä marginaalit?

Tutkimus sijoittuu kiintoisalla tavalla tieteenalojen välimaastoon. Uskontotieteellisenä väitöskäsitelmänä työ yhdistää erilaisia taidehistoriallisia ja visuaalisen tutkimuksen näkökulmia, kulttuurintutkimuksen, uskonnontutkimuksen ja teologisen tutkimusperinteen tarjoamia näköaloja sekä kansanperinteen tutkimuksen katsantokantoja. Tutkija olisi voinut mainita hyvällä syyllä myös naistutkimuksen. Metodisesti tutkija vaeltaa usein ranskalaisen taiteentutkimuksen varsin poikkitieteellisen tieteentekemisen ja käsitteistön maisemassa mutta ottaa työssään huomioon myös saksalaisen ja anglosaksisen visuaalisuuden tutkimuksen tarjoamia käsitteitä ja ideoita. Eikä pohjoismaistakaan tutkimusta unohdeta. Viholainen vertaa omaa tieteentekemistään myös nykyajan suomalaisen keskiajan taiteen tutkimukseen. Näin tutkijan

pohdinnat asettuvat osaksi poikki- ja monitieteellistä kenttää tai maisemaa, jossa valintojen ja vaihtoehtojen määrä on huomattava.

Oma kiintoisa seikkansa liittyy Viholaisen väitöstutkimukseen myös siinä, että työssä otetaan huomioon ja samalla tarkastelun kohteeksi ne uudelleen arvioinnit, joita yhtäältä laajemmin strukturalistisen ja semioottisen tutkimusperinteen ja toisaalta varsinaisen taidehistorian piirissä on tapahtunut. Kielellisestä kuvalliseen – moneen kertaan pohdittu siirtymä tai painopisteen muutos on askarruttanut tutkijoita 1900-luvun loppupuolella. Taidehistorian alalla sen pohtiminen, mitä tapahtuu 1900-lukua paljolti hallinneen ikonografisen tutkimusperinteen jälkimainingeissa, ja kuinka paremmin arvostaa itse visuaalista suhteessa kielellisyyteen, on ollut merkittävää. Viholaisen tutkimukset sijoittuvat tähän kontekstiin, asettuvat osaksi kyseisiä muutoksia ja ottavat samalla kantaa näihin kiintoisiin paradigmaattisiin liikahduksiin tutkimuksen kentässä.

Esillä olevassa työssä on rakenteellista ja näkökulmien moninaisuutta, toisinaan suoranaista kaleidoskooppimaisuutta, kun osin päällekkäiset näkökulmat toistuvat eri artikkeleissa samalla kun uusia näkökulmia avautuu. Tutkimuksen kohteena ovat varsinaisesti katseet ja katsominen, eivät kuitenkaan konteksteistaan irrallisina abstraktioina vaan kuviin, niiden visuaalisuuteen ja materiaalisuuteen liittyvinä ja niistä rakentuvina.

Uskomaansaattaminen ja kuvittelu toimivat tutkijalle tärkeinä käsitteellisinä työkaluina ja ajatuksellisinä väylinä, joita käyttäen tutkija lähestyy keskiajan visuaalista kulttuuria ja sen myöhempää käyttöä. Tutkimus rajautuu käsittelemään läntistä keskiaikaista kristillistä kuva-perintöä nimenomaan uskonnollisessa elämänpiirissä. Tätä elämänpiiriä lähestytään eri eurooppalaisten esimerkkikuvien ja Hattulan Pyhän Ristin kirkon vedenneidon kautta. Lisäksi tulevat Hattulan vedenneidon kansallistaminen 1900-luvun Suomessa ja metodinen artikkeli keskiajan taiteen tutkimukseen liittyen.

Kuvittelu laajenee työssä yksittäisen aikalaisen visuaalis-mentaalista prosessista yhteisölliseen kuvitteluun ja yhteisön kuvitteluun, kuvitteluun uskonnon prosessina ja työvälineenä, ja lopulta väittelijän ”kuvittelun teologiaksi” kutsumaan uskontiedon muotoon. Kuvittelu toimii myös tutkijan työtapana hänen koettaessaan ymmärtää ja tulkita menneen ajan visuaalisia käytäntöjä ja kokonaisuuksia.

Oma mielenkiintoinen aihepiirinsä työssä avautuu myös sen pohdinnalle, missä määrin ja millä tavoin kristillinen, dogmaattisena ymmärretty teologia löytää paikkansa vuoropuhelussa keskiajan visuaalisen kulttuurin tutkimuksen kanssa. Jeffrey Hamburgerin metodisia pohdintoja seuraten työssä etsitään teologialle luovaa merkitystä ja ”paikkaa” keskiajan uskonnollisten kuvien yhtenä resurssina.

Yhdessä tunnettujen aikaistaidehistorioitsijoiden kanssa väittelijä myös ottaa etäisyyttä suhteessa Émile Mâlen varsin klassisiin mutta yksioikosiin ajatuksiin keskiajan kuvamateriaalin

tulkinnasta ja samalla panofskyläiseen ikonografiaan. Erityisesti Jeffrey Hamburgerin näkemykset ovat selvästi antaneet väittelijälle pontta tähän kriittiseen arviointiin. Onkin kiintoisaa ja ansiokasta, että työssä on tunnistettu niitä logosentrisyyden ongelmia, joita kyseinen tutkimuslinja tuottaa. Samalla on harmillinen puute, että väittelijän kirjallisuusluettelosta puuttuvat kokonaan Erwin Panofskyn teokset. Näin kritiikki jää pääosin toisten tutkijoiden ajatusten referoimiseksi.

Toinen väittelijälle tärkeä käsite ”uskomaansaattaminen” (*faire croire*), juontuu hänen valitsemastaan näkökulmasta tarkastella uskomiseen liittyviä visuaalisia käytänteitä kyseisestä diskursiivisesta näkökulmasta käsin. Tällöin tarkasteluun muodostuu eräällä tavalla retorinen näkökulma – vallan ja vaikuttamisen näkökulma, joka alleviivaa tiettyjä tulkintasuuntia mutta saattaa myös himmentää toisia. Uskomaansaattamiseen liittyvä tematiikka ja pohdinta olisi saanut syventyä kriittisemmin käsittelemään myös valitun käsitteistön työn metodiikkaa rajoittavia näkökulmia.

Työssä kuitenkin tulee myös esille ajatuksia poikkeuksellisista kuvista eri uskomusten ja kokemusten kohtauspaikkoina, visuaalisina risteyksinä ja kulttuurien sulaumina. Enemmän huomiota tutkijan tarkastelussa olisi voinut antaa myös eri outoina näyttäytyvien kuvien vasta- ja alakulttuurisuudelle ja sille dynamiikalle, jota tällainen ala- ja vastakulttuurisuus edustaa ja rakentaa yhteisöissä. Visuaaliset järjestykset tuottavat myös raja-alueensa ja peilikuvansa, joiden outous voidaan nähdä järjestyksen haastamisena tai poissaolona.

Anakronistisuuden pohdinta on työssä erityisesti ilahduttavan syvälle etenevää. Tutkija ymmärtää niitä vaikeuksia, joita menneen maailman ja sen visuaalisen kulttuurin merkkien ja jäänteiden analysointiin liittyy. Työssä näkyy myös tutkimusprosessin myötä syvenevä ymmärrys siitä toiseudesta, jonka mennyt asettaa tutkijan katseen eteen. Lukija kuitenkin toivoo, että analyysi olisi edennyt pidemmälle, vielä syvemmälle, laajemmalle (esimerkiksi Pyhä Kristoforos –kuvien sirenat huomioiden) ja ennen muuta suoraan keskiajan tekstuaalisille alkuperäislähteille sekä myös kriittisemmin tarkastelemaan toisten kulttuurin tutkijoiden edellytyksiä, käsitteistöä ja ratkaisuja. Nyt tekijä tyytyy yleensä viittaamaan myöhäisantiikin ja keskiajan kirjallisiin alkuperäislähteisiin vain toisten tutkijoiden kirjoitusten kautta.

Tutkija koettaa työnsä alussa sulkeistaa tehtävänasettelustaan kielen tai tekstin ja visuaalisen suhteen tarkastelun, mutta voidaan perustellusti kysyä, onko tällainen ulossulkeminen aivan mahdollista toteuttaa työssä, jossa keskiaikaiset kuvat asettuvat suhteeseen sekä toistensa (että aikaisempien kuvien) että myös erilaisten tekstuaalisten diskurssien kanssa. Kysehän on erityyppisten mutta käytännössä lomittuvien merkkijärjestelmien toiminnasta. Aivan aiheellinen etäisyyden otto aiemmasta logosentriseksi katsotusta taidehistoriallisesta tulkintaperinteestä ei voine merkitä sitä, että tekstien ja kuvien suhteiden tarkastelu ohenisi. Erityisesti työssä olisi ollut hyvä pohtia tarkemmin keskiaikaisen läntisen raamatun, Vulgatan, tiettyjen tekstien ja ilmaisujen merkitystä siinä, että uskonnolliseen julkiseen tilaan sallittiin ja kenties jopa koettiin luontevasti kuuluvan tiettyjen hybridiolentojen kuvallinen esittäminen. Kansan

kulttuuri ja juutalais-kristillinen raamatullisten hirviöiden ja olioiden kohtaaminen on kiintoisa pohdinnan aihe, joka olisi voinut vielä syventyä työssä.

Artikkeliväitöskirjan muoto myös asettaa väitöstyölle omat ongelmansa, kun aihepiirin temaat-
tinen käsittely jakaantuu alun perin erillisiin tekstiyksiköihin, joiden tulokset esitetään alussa
kokoavassa kapassa. Työhön muodostuu näin välttämättä melko paljon toistoa, ja asioiden kä-
sittelyrakenne muuttuu mutkikkaaksi ja ikään kuin tuloksista analyysiin eteneväksi. Tällaisen
rakenteen soveltaminen taidehistoriallis-kulttuurintutkimuksellis-uskontotieteellisessä työssä
vaatii paljon harkintaa ja työstämistä. Työn pääotsikko saisi paremmin heijastaa tutkijan tär-
keimpiä kysymyksiä ja teemoja – samoin kuin kannen kuvamateriaali. Joissakin kohdin työtä
tärkeitä kysymyksiä ja olennaisia seikkoja esiintyy alaviitteissä, kun niiden paikka olisi ollut
leipätekstissä ja laajemmassa pohdinnassa.

Työssä on myös näkyvissä kiireen jälkiä. Painetussa kirjassa on varsin monia kirjoitusvirheitä,
turhia yhdysviivoja ja joitakin puutteita tekstissä. Kirjallisuusluetteloiden fontit vaihtelevat ar-
tikelista toiseen. Taulukko 2 ei ole kaikin osin johdonmukainen ja ymmärrettävä. Sivulla 138
kaksi Gallen-Kallelan versiota Aino-triptyykistä ovat vaihtaneet keskenään paikkaa. Mainitsen
kyseiset kohdat esimerkkeinä siitä, että erilaisia puutteita ja asiavirheitä tai kömmähdyksiä on
työhön jäänyt. Lukija myös kaipaisi analyysiin enemmän tietoa muun muassa keskiajalla niin
tärkeän messu-uhrin merkityksestä sekä Nikean II konsiilin tärkeistä teologisista linjauksista.

Oikeinkirjoitusseikat eivät himmennä kirjoittajan sujuvaa ja luovaa kielenkäyttöä. Edellä mai-
nituista puutteista huolimatta tekijän argumentaatio ja liittyminen nykytutkimuksen keskuste-
luun ovat toimivia. Oma merkityksensä on myös sillä, että kirjoittaja osallistuu taidehistorian
menetelmien muutoksesta käytävään kansainväliseen keskusteluun ja tuo tätä keskustelua tar-
jolle myös suomenkieliselle yleisölle.

Aila Viholaisen väitöskirjatyö esittää kokonaisuudessaan arvokkaita näkökulmia, luotaavia kat-
seita marginaaliseen toiseuteen, joka osoittautuu tutkijan katseelle lopulta yllättävän ei-margi-
naaliseksi, tärkeiden käsitteiden, prosessien ja ilmiöiden peiliksi.